

Научная статья
УДК 821.512.31.0."1941/45"
DOI 10.18101/3033-1310-2025-2-66-73

Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай үеын буриад уран зохёолой онсо шэнжэ

© Халхарова Лариса Цымжитовна

хэлэ бэшгэй эрдэмэй кандидат, доцент,
Доржо Банзаровай нэрэмжэтэ Буриадай гүрэнэй ехэ һургуули
Росси, 670000, Улаан-Үдэ хото, Смолинай үйлсэ, 24а
larihalh@yandex.ru

Аннотаци. *Зорилго.* Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай үеын буриад уран зохёолой онсо шэнжэ, түхэл маяг, сэдэбүүд энэ шэнжэлэлдэ үзэгдэбэ. *Үзэхэ арга болон методологи.* Тус ниитэлэл соо дайнай үеын уран зохёол шэнжэлхэдэ түүхын талаһаа үзэлгын арга хэрэглэгдэнэ, буриад уран зохёол шэнжэлэгшэдэй эрдэмтэ ажалнууд соохи хараа бодолнууд үндэһэ һуури боложо хэрэглэгдэе. *Гол хуби.* Дайнай үеын бүхы зохёолнуудай шунал эрмэлзэлын арад зониие илалтын хэрэгтэ уриална гэжэ хэлэгдэнэ. Жанруудай талаар дайнай үеын буриад уран зохёолдо бага хэмжүүрэй шүлэглэмэл болон үргэлжэлһэн уран зохёолнууд ехэнхидэ бэшэгдэе: Ж. Тумуновай, Х. Намсараевай, Ц. Номтоевой, Ж. Балданжабоной шүлэгүүд болон расказууд автарай хараада абагдажа шэнжэлэгдэнэ. Ажабайдалай шэнэ зүйлнүүд, дайнай болон ара тылэй байдал, хүн зоной түхэл шэнжэ үргэн дэлисэтэйгээр, яаралтай түргэн мэргэнээр харуулагдадаг байһаниинь тон һайшаалтай гэжэ тэмдэглэгдэнэ. *Дүнгүүд.* Дайнай үеын буриад уран зохёолой гол сэдэбүүд хадаа орон доторнай болоһон эрид хубилалта, зүблэлтэ хүнүүдэй ухаан бодолой, сэдхэл мэдэрэлэй орьёлоон, арад зоной дайнда ба ара газарта сэрэгшын болон ажалай баатаршалга харуулга болоно.

Шухала үгэнүүд: буриад уран зохёол, дайнай үеын уран зохёол, жанр, шүлэглэмэл, үргэлжэлһэн, зүжэглэһэн зохёолнууд,

Для цитирования

Халхарова Л. Ц. Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай үеын буриад уран зохёолой онсо шэнжэ // Буриад хэлэн болон уран зохёол һургуулида. 2025. Дугаар 2. Н. 66–73.

Оролто. 1941 оной июниин 22-то немецко-фашистска булимтарагшад манай СССР гүрэндэ харата муухайгаар довтолжо, зүблэлтэ арадай Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайн эхилэе һэн. Тиин тэрэ гэхээр манай гүрэнэй олон үндэһэ яһатанай уран зохёол шэнэ үе сагаа эхилһэн байна. Энэмнай дайнай үеын уран зохёол гэжэ нэрлэгдэнэ.

Шэнжэлэгшэдэй тэмдэглэһээр: «Годы Великой Отечественной войны составляют особый период развития отечественной литературы. Идеи, темы, сюжеты, образы, система выразительных средств — всё в ней, естественно, было подчинено основной задаче: призыву отстоять в борьбе со смертельно опасным врагом идеи защиты мира во всём мире, красоту и гуманизм» [2, с. 7]. Үнэхөөрөөшье, дайнай үеын уран зохёолой гол зорилго — дайсаниие дараха, эхэ ороноо абарха хэрэгтэ хүн зоной сэдхэл, хүлдэ үргэхэ зохёолнуудые бэшэхэ хэрэг байгаа бшуу.

Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай түрүүшын саһаа эхилээд уран зохёолшод сэрэгэй албанда, фронтдо ошохо гэжэ һайн дура сэдхэлээ дурадхаһан

байна. «Манай Эхэ ороной мянга гаран уран зохёолшод сэрэгтэ ябаһан байна, хоёр зуу гаран уран зохёолшод баатарай үхэлөөр дайнда унаһан байна. Хорёод уран зохёолшод Зүблэлтэ Холбоото Уласай Геройн нэрэ зэргэдэ хүртөө. Мүн манай уласай хори гаран уран зохёолшод сэрэгтэй албанда ябаа» [7, н.19].

Дайнда манай буряад уран зохёолшод Ц. Номтоев, Д. Хилтухин, Ж. Тумунов, Ц. Очиров А. Уланов, Д. Батожабай, Б. Мунгонов гэгшэд хабаадалсаа, тиихэдэ зүүн фронтдо японой милитаристнуудые дараха дайнда Ц. Номтоев, Б. Базарон, Ж. Балданжабон, А. Жамбалон, И. Ким ябалсаа.

Гол хуби. Дайнай эхилһэн үедэ буряад үндэһэн уран зохёолдо шүлэг зохёолго түрүүлнэ. Х. Намсараевай «Илахамнай лабтай», «Эхын юрөөл», Ж. Балданжабой «Минии хүлэг», Ж. Тумуновай «Арад зомни, тэмсэлдэ бодыш!», Ц. Галсановай «Москвямни», «Мэргэн сокол Гастелло», Ц. Номтоевой «Дайсан дарагдаха», «Алтан гурбан үгэ» гэхэ мэтэ шүлэгүүд соо хүбүүгээ фронт үдэшэжэ байһан эхын, Эсэгэ ороноо хамгаалхаа ошоһон сэрэгшын дүрэнүүд, нютагтаа үлэһэн инаг нүхэрын, гэр бүлэнэрэйн ажал, ханаан сэдхэлын, гансашье буряад арадай бэшэ, бүхы арадай түүхэдэ ороһон гайхамшагта хэрэгүүд тухай домоглоно. Эндэ тэмсэлэй, ажалай габьяа, түрэл нютагуудай зураглалнууд ажаглагдана (Ж. Тумунов «Эхэ оромни», «Байгал, шамдаа», «Һайхан Москваемни харахагүйш», «Севастополь», «Номгон Дон», Д. Дамдинов «Агууехэ Ленинград», Ш. Нимбуев «Гайхамшагта хэрэм», Д. Хилтухин «Невагай эрьеын дуб»).

Ж. Тумуновай уран шүлэгүүд тухай мэдээжэ буряад эрдэмтэн, уран зохёол шэнжэлэгшэ Ц.-А. Н. Дугарнимаев иигэжэ бэшэһэн байха юм: «... зохёолнуудын Эсэгэ ороноо хамгаалаа гэхэн шэнэ маягтайгаар, шэрүүн аягтайгаар, огсом, захиралта мэтэ үгэнүүдээр уряалжа гү, али олондо хандаһан үгын түхэлтэйгөөр бэшэгдэжэ эхилээ һэн» [3, н. 3].

Хүсээ барандаа хумиял!
Хүбшээ барандаа татаал!
Дутуу бэшэ, дүүрэнээр дурлая!
Хахад бэшэ, хүсэдөөр алхая!
Мүрэн, урадхалаа түргэдхэ!
Булгадаа, барандаа жагсаял!
Буу жадатай нүхэсэл! [6, н. 37].

Фашистнуудтай эрид тэмсэлдэ бодохые үргэн арад зоние уряалһан, фашис добтологшодһоо орон нютагаа хамгаалха, дайсание илаха хэрэгтэ хүн бүхэнэй хүсэ, шадал хабаадуулха уряа шүлэгүүд, дуунууд нэн түрүүн бэшэгдэбэ. Иимэ зохёолнуудай эхин дээрэ «Илахамнай лабтай» гэжэ Х. Намсараевай шүлэг июлиин 9-дэ сониндо хэблэгдээ бэлэй. Тэрэнэй удаань Д. Хилтухинай «Би лётчик болохоб» июлиин 10-да, Ц. Галсановай «Манай хэрэг Илалта» июлиин 12-то, Д. Дамдиновай «Фашизмда үхэл» июлиин 13-да, Ц. Галсановай «Бугаа мэргээр шагаа» июлиин 15-да сониндо хэблэгдээ.

Манай Буряад-Монголой Уласай сонинуудта буряад уран зохёолшодой шүлэгүүд, мэдээсэлнүүд зэргэ эхэ ороноймнай мэдээжэ ород уран зохёолшод А. Толстой, Л. Леонов, В. Вишневский, П. Павленко, А. Твардовский, А. Сурков, В. Лебедев-Кумач, И. Эренбург, К. Симонов гэгшэдэй зохёолнууд хэблэгдэдэг байгаа.

Энэ ехэ дайнай галта шугам дээрэ фашис дайсантай эритэ тулалдажа, баатараар унаһан уран зохёолшодые тусхай дурдаха хэрэгтэй. Гушаад онуудһаа эхилээд,

мүнөө хүрэтэр «Саяан үндэр ууламни» гэжэ дуун үргэн олондо мэдээжэ юм. Энэ дуу зохёогшо уран шүлэгшэ Ц. Зарбуев дайнда баатараар унажа, залуу шүлэгшын сэдхэлэй баялиг, хонгёо дуунууд эртээр таһалдаһан юм. Мүн лэ гушаад оной һүүл багһаа мүнөө хүрэтэр дуратайгаар уншагдадаг «Шоно баатар» үльгэрые, тиихэдэ монголшо эрдэмтэдтэ сэгнэгдэхээр зандаа байһан буряад шүлэгшэй байгуулга шэнжэлһэн түрүүшын ажал тухай хэлэхээр байна. Эдэ хоёр ажалые зохёогшо А. М. Хамгашалов дайнда баатарлигаар унажа, тэрэнэй шүлэгшэ, шүүмжэлэгшэ хурса гуурһан бэхэдэ дүрэгдэхөө болижо, эзэгүй болоһон» [1, н.113].

СССР-эй Эрдэмүүдэй Академиин Сибириин таһагай Бурядай филиалай Нийтын эрдэмэй институтда түбэд, монгол үзэгөөр бэшэгдэхэн барай ба гар бэшэмэл зохёолнуудай баялиг фонд бии. Энэ фонд соо шүлэгшэ Г.-Д. Нацовой суглуулһан ехэ номууд байдаг, харин тэрэниие суглуулагша, шүлэгшэ, эрдэмтэн хүн дайнай үедэ баатарай үхэлөөр унаа.

А. Бардамов, К. Брянский гэгшэдэй дайнай урда, дайнай үедэ бэшэхэн дуунууд, шүлэгүүд мүнөө үедэ мартагдангүй уншагшадта дурадхагдана. Зүблэлтэ гүрэнэй Геройн нэрэ зэргэдэ хүртэхэн, дайнда баатараар унаһан Д. Жанаев баһал шүлэгшэ байһан.

Буряад уран зохёолой бэлигтэ түлөөлэгшэд Ц. Зарбуев, А. Хамгашалов, Г.-Д. Нацов, А. Бардамов, К. Брянский, Д. Жанаев гэгшэдэй уран зохёолнууд дайнай урда ба дайнай үедэ бэшэгдээд лэ таһалдаа гэжэ бодоходо харамтай. Эдэ мэдээжэ болоһон уран зохёолшодой хажуугаар хэдэн олон эхилэн бэшээшэд Ц.-Д. Цымпилов, Б. Базаров болон бусад түрүүшынгөө шүлэгүүдые сониндо һая эльгээжэ үзөөд гү, али үшөө үрдингүй, өөрынгөө гимнастёркын хармаан соо хадагалһан зандаа дайнай тэмсэл соо баатараар унаа. Эдэ залуу бэшэгшэдэй зохёолнуудые суглуулха талаар үнэтэй ажал эрдэмтэн, уран шүлэгшэ И. Ким хэхэн байна.

Дайнай үеын уран зохёолнууд гол түлэб хоёр газар бэшэгдэдэг байгаа. Х. Намсараев, Ц. Галсанов, А. Шадаев, Ч. Цыдендамбаев, Н. Балдано, Г. Цыденжапов болон бусад буряад нютагтаа байжа бэшээ. Гэхэтэй хамта, тэдэнэр урданайхяараа ажалаа үргэлжэлүүлээ бэшэ, эршэтэйгээр хүдэлжэ эхилээ, арад зонингоо ажабайдалтай бүри нягта холбоотойгоор ажалаа ябуулаа. Х. Намсараев, А. Шадаев ба бэшэшье уран зохёолшод 1941 оной намар, 1942 оной үбэлэй сагудта ба саашаншье үедэ хотын үйлэдбэрийн газарнуудаар, фабрика, заводуудаар, хүдөөгэй колхозуудаар ябажа, ажалшадтай уулзажа, тэдэнэй илалтада зорюулһан ажал хэрэг тухай шүлэг, очерк, зураглал, хронико бэшэжэ байгаа.

Сэрэгэй албанда мордохон хори гаран уран зохёолшод ябаһан газартаа гуурһаа орхёогүй, тэрэнээ бүри хурсаар баридог байгаа. Фронтдо ябаһан Ц. Номтоев, Д. Хилтухин, Ж. Тумунов гэгшэд байлдаанай забһар болоходо, окоп землянка соошье һаань, зохёолоо бэшээд лэ ябаа. Ленинградска фронтдо ябахадаа, Д. Хилтухин дайнай урда тээ «Гэсэр» үльгэр буряад нютагуудаар суглуулха хэрэгтэ хабаадалсаһан байжа, тэрэ үльгэрэй мүрнүүдые, һалаануудые сээжээр һанаха һэн тула, тэдэнээ ородто оршуулнаб гээд бэшэг соогоо бэшэхэн байдаг. Поэт Ц. Номтоев Х. Намсараевта Сталинградска фронтһоо 1942 оной ноябрийн 11-дэ бэшэхэн бэшэг соогоо хоёр шүлэг эльгээжэ, эдэнээ, бэшэгээшье землянка соо бэшээб, дайсан ойро ходо үхэр буугаар буудана, байрымнай оройһоо ходо шорой унана, саарһыем бузарлана гэжэ бэшэхэн байдаг.

Б. Базарон 1942 онһоо 1945 он болотор дайнда эхэ оронойнгоо баһал зүүн хилэ шадар алба хэһэн байна. Энэ үедэ «Походто», «Жада», «Геройнуудта», «Үхэр буу», «Почтальон», «Бэлэг», «Арьяатан», «Пост дээрэ», «Хонолго», «Баян сагаан», «Шуурган», «Котлован» гэхэн олон шүлэгүүдые бэшэжэ, 1945 ондо «Пост дээрэ» гэжэ ном болгожо хэблэлдэ гаргаа һэн. Шүлэгүүдын зүблэлтэ хүнэй патриотизм, олон арадуудай эхэ ороноо хамгаалга, тэдэнэй хани барисаан, баатаршалга, сэрэгэй албанай бэлэн бэшэ байдал, нютаг ороной түрэл шарай гэхэ мэтэ сэдэбүүдтэ зорюулагдаһан байна.

Дайнай үеын зохёолнууд соо инаг дуранай хахасалгын аялга үргэнөөр эздэлнэ. Эндэ хамаг бүхы бодолдоо инаг нүхэрөө ханажа ябаһан эхэнэр хүнэй, холын фронтдо түрэл нютагһаа халуун мэндые хүлээһэн сэрэгшын дүрэнүүд үзэгдэнэ (Ж. Тумуновай «Бүүхэн намайгаа мартаарай», Д. Дамдиновай «Хахасалгын дуун», Б. Базароной «Бэлэг», Д. Мадасоной «Алта мүнгэнһөө үнэтэй адха хара шорой»). Мүн баһа баатаршалга үзүүлһэн геройнуудай дүрэнүүд үргэнөөр харагдана. Х. Намсараевай «Габьяата Цырендашын дуралсхаалда», Ц. Галсанов «Түгнэхөө гараһан снайпер», А. Тороев «Генерал Балдынов», Б. Базарон «Геройнуудта» гэжэ зохёолнуудые нэрлэхээр. Эдэ бүгэдэ буряад уран зохёолой лирикын хүгжэлтые тэмдэглэнэ. Эндэ фашист булимтарагшадай нюуршые харагдана. Тэдэниие шоо үзэжэ, наада барижа бэшэһэн зохёолнууд соо карикатурна, сатирическэ дүрэнүүд гараһан байна (Х. Намсараев «Гитлертэ — ганса гэшүүһэн», «Хэн гэшэб?», «Мэдэжэ бай!», «Фашистын үхэл», «Үһөөтэндэ хараал, өөһэдтэмнай юрөөл»)» [1, н.117].

Ч. Цыдендамбаев дайнай үедэ «Илалтын замаар» (1943) гэжэ нэрэтэй хоёрдох суглуулбари хэблүүлһэн юм. Дайнай үеын шэрүүн сагай шэнжэ поэдэй «Геройн эхэ» гэжэ шүлэгын уншахада эли тодоор гарана. Ганса хүбүүгээ дайнда мордохуулаад, алагдаба гэжэ уйдхартай мэдээсэл абаад байхадаа, эхын зүрхэ сэдхэл, ханаа бодолой хүмэрижэ, тэсэжэ ядажа байһыень харуулна.

Мүн эндэ манай уласай ород уран зохёолшод өөрынгөө хубитые оруулһан байха юм. Ород уран шүлэгшэ С. Дунаевай шүлэгүүд, баснинууд, фелбетонууд болон мэдээсэлнүүд фашистнуудай бодото нюур шарайе эли тодоор зураглан харуулжа, тэдэниие бута сохихо хэрэгтэ арад зоноо зоригжуулдаг байгаа. Гадна Д. Дамдиновай, Ц. Галсановай, Ч. Цыдендамбаевай, Б. Базароной дайнай үеын сэдэбтэ бэшэһэн зохёолнуудые ород хэлэндэ оршуулжа хэблүүлдэг байһан юм.

Дайнай үеын буряад уран зохёол найруулгынгаа, уран хэлэнэйнгээ, жанрайнгаа талаар шэнэ баялигуудые олоһон байна. Буряад уран зохёол шэнжэлэгшэд иигэжэ бэшэһэн байха юм: «Шаги бурятской поэзии в годы войны становятся по-военному четкими, голос мужественным, зовущим на ратные и трудовые подвиги для победы над врагом» [4, с. 191]. Арадай аман зохёолой үнэтэ шэнэ зүйлнүүдые хэрэглэһэн, баатарлиг үльгэр, мэргэн оньһон үгэ, юрөөл, инагай дуунууд, хараал, шог үгэ гэхэ мэтэ жанрнууд урдынхиһаа үлүү ехээр хэрэглэгдэһэн байна. 1944 ондо бэшэһэн «Алтан мэтэ арадай аман зохёол» шүлэг соогоо Х. Намсараев арадай аман зохёол тухай өөрынгөө ханамжануудые, тэрэнэй аша, үүргэ дайнай хатуу сагта ямар ехээр хэрэгтэй байһаниинь элирүүлнэ.

Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайнай үедэ (1941–1945) үргэлжэлһэн зохёолнуудые бэшэлгэ мүн лэ амжалтануудые туйлаһан байна.

Ж. Тумуновай дайнай үеын үргэлжэлһэн зохёолнууд буряад уран зохёолой түүхэдэ тон онсо нуури эзэлнэ, үнэтэй зүйлын болоно. Уран зохёолшо дайнай

эсэс Берлин добтололгодо хабаадажа, һүүлдэнь Чехословакиие гүйсэд сүлөөлэлгэдэ ябалсаһан байна. 1945 оной майн 9-эй үдэрые тэрэ хадаа Прага хотодо угтаһан юм.

Дайнай үеын үргэлжэлһэн зохёолнуудые хаража үзэхэдэ, 1941–1942 онуудта гол түлэб Ж. Тумуновай расказууд, ондоо зохёолшодой ганса нэгэн зохёолнууд хэблэгдэһэн байна. Харин 1943–1945 онуудта Ц. Номтосовой, Ж. Балданжабоной, А. Жамбалонной расказууд бэшэгдэжэ хэблүүлэгдээ.

Буряад уран зохёолой дайнай үеын расказуудые хоёр хуби болгожо таһалмаар байна. Түрүүшын хубида Совет Армиин хамгаалхы тулалдаа хэжэ байһан 1941–1942 онуудта бэшэгдэһэн расказуудые гол түлэб уран зохёолшод бэшээ. Тиихэдэ зүблэлтэ арадай немецко-фашистска булимтарагшадһаа газар уһаяа сүлөөлжэ, Европын арадуудые хара тахалһаа абаржа байһан 1943–1945 онуудта эхилэн бэшэгшэд лэ расказуудые зохёогоо. Энээн дээрэһээ хаража үзэхэдэ, буряадай үргэлжэлһэн зохёолнууд сооһоо имагтал расказууд таһалгаряагүйгөөр һубаряа олоороо бэшэгдэһэн байна бшуу. Дайнай жэлнүүдтэ оройдоол ганса нэгэ томо зохёол байгуулагдаһан түүхэтэй. Тэрэнэй тоодо 1942 ондо хэблэгдэһэн Х. Намсараевай «Илалтын туяа» гэхэн туужа, Ж. Тумуновай 1944–1945 онуудта бэшэгдэһэн «Наранай орохо зүг тээшэ» гэжэ баримтата туужа нэрлэмээр.

Фронт орожо ябаханаа хойшо Ж. Тумунов үзэһэн хараһанаа, бодоһон сэльхэлэһэнэ өөрынгөө хармаанай дэбтэртэ тэмдэглэжэ эхилһэн байна. Иигэжэ тэрэнэй дайнай үеын дэбтэрнүүдэй хуудаһан нээгдээ бэлэй. Бэшэһэниинь хамта дээрээ дүрбэн дэбтэр соо оронхой.

Дэбтэрнүүд соогоо хамаг һонирхолтой, удха шанартай юумэнүүдые тэмдэглэхэб гэжэ Ж. Тумунов бүри түрүүнэй шиидэнги ябаа. Фронт орожо ябаханда Москвада тогтоод байханда, уран зохёолшо мемуарна зохёолнуудаар һонирхоһон байна. Энэ дэбтэрнүүдээ Ж. Тумунов сэдхэлэйнгээ нюуса бэшэ, харин олон уншагшадта зорюулһан нөөсэмни, олзомни гэжэ тоолодог байгаа. Тус дэбтэрнүүд соонь гурбан янза зохёол ороһон байна. Нэгэдэхи зүйлэйн бэшэһэн юумэн хадаа олон түхэлэй тэмдэглэлнүүд болоно. Тэдээн соонь хараһан үзэһэн һонирхолтой ушаралтанууд, һанаанда ороһон бодолнууд, удха ехэтэй элдэб нүхэдэй хөөрэлдөөнүүд, хүнэй хэлэһэн үгэнүүд.

Эдэ дайнай газарай ушарнууд удхаараа сэрэгшэдэй баатаршалга, тэдэнэй арюун һайхан сэдхэл, өөрынгөө газар дайда ба бусад арадуудые фашизмһаа сүлөөлхын түлөө, дайсаниие дарахын түлөө ябагшадай эрэлхэг зориг, баатаршалга харуулна. Аюулта дайниие зураглаханда шуһа нүжөөр булагдаһан тэрэ талыень үзэмжэ болгоһон ябадал эндэ үгы. Хүнэй бэе, ами һаһаяа хүндэлэн, амгалан байдал һануулан, тэрээн тээшэ уряалһан тэмдэгүүдые зохёолшо бэшэһэн байна.

Хоёрдохи зүйлэй зохёол гэхэдэ, бодото ушарнуудые тон үндэһэ эшэ барижа, өөрынгөө батальонной нүхэдэй ябадал гол хараада абажа, дээрэ хэлэгдэһэн тэмдэглэлнүүдые хэрэглэжэ, зүблэлтэ сэрэгшэдэй баатаршалга харуулһан баримтата зохёолнууд болоно. Тэдэнэй тоодо «Наранай орохо зүг тээшэ» гэжэ баримтата туужа болоно. Энэ зохёол соо өөрын алба хэжэ ябаһан түрэл полкын дайшалхы зам харагдана, сэрэгшэдэйн бодото хэрэг, һанал бодол гол түлэб үзэгдэнэ: «Наранай орохо зүгы зорижо гэрээ мордооб. Наранай орохо зүгы шэглээд ябанаб. Олон үни үргэһэ нойргүй ябахандаашье, ойро зуурахана зали

абажа амархадаашье, наранай орохо зүгые бодолоо гаргаагүйб — наранай орохо зүгтэ минии дайсан <...> Наран ородог. Наран дахин гарахын тула ородог. Немецүүд дарагдаха. Дахин тэдэ тархья үндылгэхэгүй, дахин гай тодхор ушаруулхагүй. Энээнэй түлөө бидэ нара орохо зүг тээшэ дабшанабди» [5, н. 403]. Тус зохёолнууд хадаа дайнай халуун дүлэн соо бэшэгдэһэн манай буряад уран зохёолой тон томо зохёолнууд болоно.

Гурбадахи бүлэг зохёолнуудын баримта үндэһөөрөө заабол өөрын полкын ябадал дээрэ һуурия оложо, тэрэнэй хэрэгүүдые зураглаха зорилгодо зорюулагдаһан бэшэ. Юрэ дайнай үсын хүнэй ябадал, эхэ орондоо дурлал, олон арадуудай хани барисаан, гуманис сэдхэл харуулһан расказууд болоно: «Лейтенант Саханаев», «Веда», «Эсэгэ хүбүүн хоёр».

1944 онһоо хойшо Ц. Номтоев расказуудые бэшэжэ эхилээ һэн. 1945 оной январийн 28-да Ц. Номтоев ахамад түрүү уран зохёолшо Хоца Намсараевта иигэжэ бэшээ һэн: «Арадай уран зурааша Цыренжап Сампиловта зорюулжа бэшэһэн “Түүнтэй зээрдэ”» гэжэ расказаа энэ бэшэгтэ эльгээбэб. Хани нүхэр Цыренжабтаа дамжуулжа хайрлыт». Тиин Ц. Номтоев 1944–1945 онуудта «Нютагайм хүн», «Володийн бэлэг», «Томо ан агнагша», «Бэлэг» болон бусад расказуудые бэшэжэ, хэблүүлһэн юм.

Байгалай үмэнэхи нютагуудта сэрэгэй алба хэжэ байһан уран зохёолшо Ж. Балданжабон түрүүшээр шүлэгүүдые, удаань расказуудые бэшэдэг болоо һэн. Тэрэ Ж. Тумунов болон Ц. Номтоев шэнги Х. Намсараевтай бэшэг бэшэлсэдэг байгаа. «1942 оной үбэл, 1943 оной зун олон тоото шүлэгүүдые, арба гаран расказ бэшээб», — гэжэ бэшэһэн байна.

Дайнай жэлнүүдтэ буряад уран зохёолдо бэлигтэй залуу уран зохёолшод ороһоор лэ байгаа. Байгалай үмэнэхи нютагуудта сэрэгэй алба хэжэ байһан залуу уран зохёолшо А. Жамбалон 1944–1945 онуудта хэдэн расказуудаа хэблүүлээ һэн. Агын дунда һургуулийн уран зохёолой кружогой эдэбхитэй гэшүүн ябаһан, дайнай үедэ ябаган сэрэгэй һургуули дүүргээд, «Суворовско түрилтэ» гэжэ сэрэгэй сониндо ажаллажа байһан А. Жамбалон «Замай ехэ амаралта», «Мүнхын зам», «Түүдэгэй дэргэдэ», «Хулеэгдээгүй уулзалга» гэхэн расказуудаа «Бурят-Монголой үнэн» сониндо толилуулһан байха юм.

Уран зохёолшо Ц. Номтоев расказууд соогоо фронтдо ябаһан сэрэгшэниие бүхы талаһаань тон онобшотой зохидоор зураглажа шадана. Зохёолшо өөрөө фронтовик, Сталинградһаа Берлин хүрэтэр ото дайлалдаһаар ошоһон, һүүлдэнь Японой милитаристнуудтай тулалдаһан хүн юм. Ц. Номтоев олон тоото шүлэгүүдые зохёохын хажуугаар «Нютагайм хүбүүн», «Ногоон кружко», «Володийн бэлэг», «Томо ан агнагша», «Бэлэг» болон бусад расказуудые бэшээ һэн. Фронт дээрэ тэрэ «Хүлэг», «Нэгэ нютагай нүхэд» гэхэн расказууд дээрэ хүдэлмэрилжэ эхилээд, дайнай дүүрэхэн хойно тэдэнээ дүүргэжэ, хэблэн гаргаа бэлэй.

Үргэлжэлһэн зохёолнууд соо бодото ушар дээрэ үндэһэлһэн расказ, туужа, зураглал, үдэр бүрийн тэмдэглэл дэбтэр (дневник) гэхэ мэтын шэнэ һалбаринууд бии болоо. Дайнда ябаһан Ж. Тумунов, Ц. Номтоев гэгшэд дневник бэшэжэ ябаһан байна. «В дневниковых записях Ж. Тумунова запечатлены события военного периода — эпохи исторического изменения жизни общества и всей страны. При этом под дневником писателя мы понимаем определенный тип текста, проявляющийся в наличии ежедневных записей (он так и назвал свой военный днев-

ник «Үдэр бүрийн тэмдэгүүд» (Ежедневные заметки)), где присутствует линейно-фрагментарный тип повествования, внешним маркером которого выступает датировка, фиксирующая периодичность записей» [8, с. 191].

Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайнай үеын зүжэглэһэн зохёолнууды нэрлэбэл, Г. Цыденжапов түүхын асуудалнууды хараадаа абажа, түрүүшын бу-
ряд хубисхалагша Ц. Ранжуровта зорюулжа «Арадай хүбүүн», Эсэгэ ороной дайнда баатаршалга үзүүлһэн снайпер Цырендаша Доржиевай дүрэ харуулжа «Снайпер» гэжэ зүжэгүүды бэшэһэн байна. Дайнай үеын ара талын ажабайдалай онсо шэнжые зураглан, ажалай баатаршалга гаргажа байһан арад зоной сэдэбтэ зорюулжа Н. Балдано «Байгалай загһашад» (1942) гэжэ зүжэг бэшээ. Зохёолшо фронтдо туһалха гэхэн ажалшадай шэн габьяа харуулха гэжэ оролдоһон байна. Энэнь Хусайн, Ангасайн, моторист басаган Сэсхэнэй дүрэнүүдээр харуулагдана. Фронт тыл хоёрой эбдэршэгүй нэгэдэл, арад зоной эхэ орондоо дурлал, тэдэнэй илалтада этигэл — эдэ бүгэдэ сэдэбүүд пьесын гол удха шанарые тодорхойлно.

Н. Балдано, Х. Намсараев арадай түүхэдэ болоһон ушарнууды, арадай үльгэр домогой зүйлнүүды зохёолой байгуулгада уран аргын хүсөөр зүрилдөөн болго-
жо оруулһан байна. Н. Балданогой «Бабжа-Барас баатар» (1943) гэжэ түүхэтэ зүжэг соо XVII зуун жэлэй үедэ бурад арадай Россиин гүрэнэй мэдэлдэ орожо, нэгэ харгытай болоһон ушар ороһон байна. Тиихэдэ автор бурад арадай аман зохёол, арад зондо мэдээжэ болоһон арадай баатар Бабжа-Барас тухай домог хэ-
рэглэжэ тус сэдэбээ гүнзэгырүүлнэ.

Х. Намсараев «Тайшаагай ташуур» гэжэ зүжэгөө 1943 ондо бэшэһэн юм. 1945 оной декабриин 22-то «Тайшаагай ташуур» гэжэ зүжэг (реж. В.К. Халматов, туһалагша ассист. Ч.-Н. Генинов хоёр найруулһан) Бурад драмын театрай тай-
зан дээрэ анха түрүүшынхисэ табигдаһан түүхэтэй. Тэрэ саһаа хойшо оло дахин табигдаһан.

Тобшолол. Тобшолон хэлэхэдэ, дайнай үеын бүхы зохёолнуудай шунал эр-
мэлзэлынь арад зоние илалтын хэрэгтэ уряална. Эхэ орондоо эгэршэнгүй эти-
гэнги ябадалда арад зоноо хүмүүжэлхэ, совет арадай амгалан байдалые
һандаргажа ороһон фашизмые илаха, арадууды сүлөөлхэ үүргэнүүды ойлгуул-
ха зорилгонууд табигдана.

Ажабайдалай шэнэ зүйлнүүд, дайнай болон ара тылэй байдал, хүн зоной түхэл
шэнжэ үргэн дэлисэтэйгээр, яаралтай түргэн мэргэнээр харуулагдадаг байһаниинь
тон һайшаалтай. Дайнай эрхэ байдалда орон доторнай болоһон эрид хубилалта,
зүблэлтэ хүнүүдэй ухаан бодолой, сэдхэл мэдэрэлэй орьёлоон, арад зоной олоной
баатаршалга уран зохёолой элдэб жанруудаар дары түргэн шэнжэлэгдэхэ ёһотой
байгаа. Олон уншагшад дайнай үеын ажабайдалай үдэр бүрийн ябасые харуулжа
байха эрилтэ уран зохёолшодто табигадаг байгаа. Энэ эрилты манай уран зохёол-
шод дүүргэдэг байһаниинь эли тодоор зохёолнуудын гэршэлнэ.

Литература

1. Бурад уран зохёолой түүхэ: дунда һургуулийн ахамд ангиуудта үзэхэ ном / ха-
рюусалгата редактор Л. Ц. Халхарова; эрдэмэй редактор Б. Б. Бадмаев. Улаан-Үдэ: Но-
ваПринт, 2015. 304 н.

2. Вакурова О. А. Источниковедение литературной деятельности писателей в годы
Великой Отечественной войны // Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина. 2009. №1. С. 7–18.
Текст: непосредственный.

Л. Ц. Халхарова. Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайнай үсын буряад уран зохёолой онсо шэнжэ

3. Дугарнимаев Ц.-А. Н. Үнэн хэрэгэй түлөө // Ж. Тумунов. Дайнай үсын зохёолнууднаа. Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1960. 162 н.

4. История бурятской советской литературы / Ц.-А. Н. Дугарнимаев, В. Ц. Найдаков, А. Б. Соктоев [и др.]. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1967. 473 с. Текст: непосредственный.

5. Тумунов Ж. Офицерэй дэбтэр // Антология произведений писателей Бурятии о Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Улан-Удэ: НоваПринт, 2014. 576 с. Текст: непосредственный.

6. Тумунов Ж. Шүлэгүүд // Антология произведений писателей Бурятии о Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Улан-Удэ: НоваПринт, 2014. 576 с. Текст: непосредственный.

7. Халхарова Л. Ц. Буряад уран зохёолой түүхын асуудалнууд: хоридохи зуун жэлэй нэгэдэхи хахад // Бурятский язык и литература в школе. 2024. № 2. С. 16–23. Текст: непосредственный

8. Халхарова Л. Ц. Жанр «военного дневника» в творчестве бурятских писателей // Филология: научные исследования. 2018. № 3. С. 191–197. Текст: непосредственный.

2025 оной майн арбан зургаанда статья редакция ороо; 2025 оной майн хорин зургаанда зүбшөөл гараа; 2025 оной майн хорин зургаанда хэблэлдэ ороо.

The Distinctiveness of Buryat Literature During the Great Patriotic War

Larisa Ts. Khalkharova

Cand. Sci. (Philology), A/Prof.,

Dorzhi Banzarov Buryat State University

24a Smolina St., 670000 Ulan-Ude, Russia

larihalh@yandex.ru

Abstract. Objective. The article investigates the revealing the ideological and thematic and genre distinctiveness of Buryat literature during the Great Patriotic War. *Methodology.* The article employs a historical and genetic approach to the study of wartime literature and is based on the scholarly views of Buryat literary critics as presented in their works. *Results.* The literary works of the wartime period are imbued with faith in victory over the enemy, love for the people and the homeland. The main themes of Buryat literature were heroism at the front and on the home front, the courage of Soviet people, and unity and solidarity in the fight against fascism. In terms of genre, Buryat wartime literature is mainly represented by short forms: these include poems and short stories by Zh. Tumunov, Kh. Namsarayev, Ts. Nomtoev, Zh. Baldanzhabon, and others. It is noted that the works of Buryat writers reflect new aspects of life, the conditions of war and the home front, the characters of people, and their military and labor feats. *Conclusions.* Buryat wartime literature, which awakened patriotic feelings, hatred of the enemy, heroic fervor, and faith in victory, was in harmony with the overall pathos of the ideological life of the country.

Keywords: Buryat literature, wartime literature, genre, poetry, prose, drama.

For citation

Khalkharova L. Ts. The Distinctiveness of Buryat Literature During the Great Patriotic War. Buryat Language and Literature in School. 2025; 2: 66–73 (In Buryat).

The article was submitted 16.05.2025; approved after reviewing 26.05.2025; accepted for publication 30.05.2025.